

The history of Genghis Khan in the Jami' at-Tawarikh and his Political and sociogenetic legacy in the Kazakh steppe

G. Assanova^a✉, J. Kaliyev^b

^aAstana International University, Astana, Kazakhstan

^bL.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

✉agk569@mail.ru

Abstract. This article explores the history of Genghis Khan and his political as well as socio-genetic legacy in the Kazakh steppe, based on the historical work Jāmi' at-Tawārīkh («Compendium of Chronicles») authored by Rashid ad-Din. Rashid ad-Din was a high-ranking statesman and vizier of the state Hulaguids, who obtained information directly from official Mongol chronicles and the oral narratives of the nobility. As such, his work constitutes a unique historical source that offers profound and comprehensive insight into the origins and life of Genghis Khan, the political landscape of the time, and intertribal relations on the eve of the Mongol invasion. The aim of this study is to employ Jāmi' at-Tawārīkh as a key narrative source for the ethno-political history of Kazakhstan during the 13th-century Mongol conquest and to reconstruct the ethnic processes that took place during that period. Findings and conclusions. The research confirms that Jāmi' at-Tawārīkh is an exceptionally significant written source for studying the Mongol invasions in 13th-century Central Asia, as well as for understanding the ethno-political transformations that occurred in the territory of modern-day Kazakhstan. Based on specific historical data, the study investigates the origins, migrations, and political histories of tribes and clans that played a pivotal role in shaping the ethnic foundation of the Kazakh people - such as the Naimans, Kereits, Kipchaks, Jalairs, Qongyrats, Argyns, and others. The article also addresses the genealogy and historical role of Genghis Khan and his descendants - the niruns - from whom all Kazakh khans (the Töre dynasty) eventually emerged. Furthermore, the study examines the political and ethno-social processes of the 13th–14th centuries, a formative period that significantly influenced the development of Kazakh statehood. Genghis Khan is portrayed not only as a conqueror but also as a historic figure who established a system of state governance within the turko-mongol world. The article also discusses the historical role of his descendants in Central Asia and their contribution to the formation of the Kazakh khanate. The intertribal relations, systems of power, governance models, and legal norms described in Jāmi' at-Tawārīkh served as foundational elements for the future political culture of the Great Steppe, including that of the Kazakh khanate. The unique information preserved in Rashid ad-Din's work provides a deeper understanding of the processes of origin and ethnogenesis of the Kazakh people. This article represents an attempt at conceptual re-evaluation of the legacy of Genghis Khan from the standpoint of contemporary scholarship, in the context of ethnogenetic and political changes brought about by the Mongol conquest in the territory of present-day Kazakhstan.

Keywords: Keywords: Rashid ad-Din; Genghiskhan; Mongols; nirun; Kazakhs; Uzbek; Jochi; genetics; genealogy; succession

For citation: Assanova G., Kaliyev J. The history of Genghis Khan in the Jami' at-Tawarikh and his Political and sociogenetic legacy in the Kazakh steppe. *Gumilyov Journal of History*. 2025. Vol.153, no.4, pp.111-128. <https://doi.org/10.32523/3080-129X-2025-153-4-111-128>

Funding. This work was carried out with the financial support of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan within the framework of program-targeted funding under the project «Illustrated Biographical Encyclopedia on the History of Kazakhstan» № BR24993173

История Чингисхана в «Джами ат-таварих» и его политическое и социогенетическое наследие в казахской степи

Г. Асанова^а, Д. Калиев^б

^аМеждународный университет Астана, Астана, Казахстан

^бЕвразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Аннотация. В данной статье рассматривается история Чингисхана и его политическое, а также социально-генетическое наследие на территории казахской степи на основе исторического труда Рашид ад-Дина «Джами ат-таварих» («Собрание летописей»). Рашид ад-Дин был высокопоставленным государственным деятелем и визирем государства Хулагуидов, который получал информацию непосредственно из официальных монгольских летописей и устных преданий знати. Поэтому этот труд является уникальным источником, содержащим глубокую и всестороннюю информацию о происхождении и истории Чингисхана, политической ситуации того времени, а также об отношениях между племенами и народами накануне монгольского нашествия. Цель данного исследования - комплексное использование сочинения Рашид ад-Дина «Джами ат-таварих» в качестве ключевого нарративного источника по этнополитической истории Казахстана в период монгольского завоевания XIII века и реконструкции этнических процессов того времени. Результаты и выводы. В результате исследования было установлено, что труд Рашид ад-Дина «Джами ат-таварих» представляет собой исключительно важный письменный источник для изучения периода монгольского нашествия XIII века в Центральной Азии, а также для понимания этнополитических трансформаций на территории современного Казахстана. На основе конкретных данных исследованы: процессы происхождения, расселения и политической истории племён и родов, сыгравших ключевую роль в формировании этнической основы казахского народа: найманы, керей, кипчаки, жалайыры, коньраты, аргыны и др.; история происхождения и деятельности Чингисхана и его потомков - нирунов, из которых впоследствии происходили все казахские ханы (династия торе); политические и этносоциальные процессы XIII–XIV веков - эпохи, которая во многом предопределила формирование казахской государственности. Чингисхан представлен не только как завоеватель, но и как историческая фигура, сформировавшая систему государственного управления в тюрко-монгольском мире. Также описывается историческая роль его потомков в пространстве Средней Азии и в процессе формирования Казахского ханства. Описанные в сочинении межплеменные отношения, структуры власти, модели управления и правовые нормы стали основой для будущей политической культуры Великой степи, включая Казахское ханство. Уникальные сведения, содержащиеся в «Джами ат-таварих» позволяют глубже понять процессы происхождения, этногенеза казахов.

Статья представляет собой опыт концептуального переосмысления наследия Чингисхана с позиции современного научного понимания, в контексте этногенетических и политических изменений, вызванных монгольским нашествием на территории нынешнего Казахстана.

Ключевые слова: Рашид ад-Дин; Чингисхан; монголы; нирун; казах; узбек; Джучи; генетика; родословная; преемственность

Шыңғыс ханның «Жамиғ ат-тауарихтағы» тарихы мен қазақ даласындағы саяси және әлеуметтік-генетикалық мұрасы

Г. Асанова^а, Д. Қалиев^б

^а*Астана Халықаралық университеті, Астана, Қазақстан*

^б*Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан*

Аңдатпа. Бұл мақалада Рашид әд-Диннің «Жамиғ ат-тауарих» («Шежірелер жинағы») атты тарихи еңбегі негізінде Шыңғыс ханның тарихы мен оның қазақ даласындағы саяси, сондай-ақ әлеуметтік-генетикалық мұрасы зерттелген. Рашид әд-Дин – Хулагуидтер мемлекетінің жоғары дәрежелі мемлекет қайраткері, әрі уәзірі болған тұлға. Ол өз еңбегінде ресми моңғол жылнамаларынан және ақсүйектердің ауызша шежірелерінен тікелей ақпарат алған. Сондықтан бұл шығарма – Шыңғыс ханның шығу тегі мен тарихы, сол дәуірдегі саяси жағдай, сондай-ақ моңғол шапқыншылығы қарсаңындағы тайпалар мен халықтар арасындағы өзара қатынастар туралы терең әрі жан-жақты мәлімет беретін бірегей дереккөз болып табылады. Бұл зерттеудің мақсаты – Рашид әд-Диннің «Жамиғ ат-тауарих» шығармасын XIII ғасырдағы моңғол шапқыншылығы кезеңіндегі Қазақстанның этносаяси тарихы мен сол кезеңдегі этникалық үдерістерді қалпына келтіруге арналған негізгі нарративтік дерек ретінде кешенді түрде пайдалану. Нәтижелер мен қорытындылар. Зерттеу нәтижесінде Рашид әд-Диннің «Жамиғ ат-тауарих» еңбегі XIII ғасырдағы Орталық Азиядағы моңғол шапқыншылығы дәуірін және қазіргі Қазақстан аумағындағы этносаяси трансформацияларды зерттеуге арналған аса маңызды жазбаша дереккөз екені анықталды. Нақты мәліметтер негізінде қазақ халқының этникалық құрамының қалыптасуына маңызды үлес қосқан найман, керей, қыпшақ, жалайыр, қоңырат, арғын және басқа да тайпалардың шығу тегі, қоныстануы мен саяси тарихы зерттелді. Сонымен қатар, Шыңғыс хан мен оның ұрпақтарының - кейінгі қазақ хандары шыққан нирундардың - шығу тегі мен тарихи рөлі зерттелді. Мақалада XIII-XIV ғасырлардағы саяси және этносоциологиялық үдерістерге, сондай-ақ бұл дәуірдің Қазақ хандығының құрылуына тигізген ықпалына ерекше назар аударылады. Шыңғыс хан тек жаулаушы ретінде емес, сонымен бірге түркі-моңғол әлемінде мемлекеттік басқару жүйесін қалыптастырған тарихи тұлға ретінде сипатталады. Оның ұрпақтарының Орта Азия кеңістігіндегі және Қазақ хандығының құрылуындағы тарихи рөлі де талданады. Шығармада сипатталған тайпалар арасындағы қарым-қатынастар, билік құрылымдары, басқару үлгілері мен құқықтық нормалар кейінгі Ұлы дала саяси мәдениетінің, соның ішінде Қазақхандығының негізін қалаған. «Жамиғ ат-тауарих» еңбегінде сақталған бірегей деректер қазақ халқының шығу тегі мен этногенездік үдерістерін тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Мақала Шыңғысхан мұрасын қазіргі ғылыми таным аясында, моңғол шапқыншылығы нәтижесінде қазіргі Қазақстан аумағында орын алған этногенетикалық және саяси өзгерістер контекстінде тұжырымдамалық тұрғыда қайта пайымдауға бағытталған.

Түйінді сөздер: Рашид әд-Дин; Шыңғысхан; моңғолдар; нирун; қазақ; өзбек; Жошы; генетика; шежіре; сабақтастық

Сілтеме жасау үшін: Асанова Г., Калиев Ж. Шыңғыс ханның «Жамиғ ат-тауарихтағы» тарихы мен қазақ даласындағы саяси және әлеуметтік-генетикалық мұрасы. *Gumilyov Journal of History*. 2025. Vol.153, no.4, 6.111-128. <https://doi.org/10.32523/3080-129X-2025-153-4-111-128>

Қаржыландыру: Бұл жұмыс Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің бағдарламалық-нысаналы қаржыландыруы аясында «Қазақстан тарихы бойынша иллюстрацияланған өмірбаяндық энциклопедия жазу» № BR24993173 тақырыбындағы жоба шеңберінде қаржылық қолдауымен орындалды.

Кіріспе

Ұлттық құрылтайдың төртінші отырысында (14.03.2025) Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев тарихи ғылымның ұлттық бірегейлікті нығайтудың маңызды факторы ретіндегі ерекше рөлін атап өтіп, «халқымыздың тәжірибесінің бірегейлігі мен әмбебаптығын толықтай ашу» қажеттігін баса айтты (Тоқаев 2025: URL).

Орталық Азиядағы, соның ішінде қазіргі Қазақстан аумағында моңғол шапқыншылығы кезеңіндегі оқиғалар – XIII ғасырдағы Еуразиялық кеңістіктегі этносаяси трансформацияларды зерттеудегі басты тақырыптардың бірі. Шыңғыс хан жүргізген әскери жорықтардың барысын, Моңғол империясының саяси құрылымын және өңірдегі этникалық өзгерістерді қалпына келтіруге мүмкіндік беретін дереккөздер ішінде парсы тарихшысы Рашид әд-Диннің «Жамиғ ат-тауарих» («Шежірелер жинағы») еңбегі ерекше орын алады. XIV ғасырдың басында Хулагуидтер әулетінің тапсырысы бойынша жазылған бұл шығарма – моңғол тайпаларының, Таяу және Орта Шығыс елдерінің, сондай-ақ Шығыс Еуропа мен Орталық Азия халықтарының тарихын қамтитын ауқымды хроника болып табылады. Бұл дереккөздің өзектілігі - ресми құжаттарға, ауызша дәстүр мен замандастарының куәліктеріне сүйене отырып жазылған. Бұл еңбекті Қазақстан аумағында моңғол шапқыншылығы дәуірінде болған процестерді зерттеуде мазмұны бай, сенімді негіз ретінде қолдануға болады. Мақалада «Жамиғ ат-тауарих» еңбегі тарихи-нарративтік дереккөз ретінде қарастырылады, ол жорықтардың барысын ғана емес, сонымен қатар сол жорықтарға ілесе жүрген этносаяси өзгерістерді де сипаттайды.

Материалдар мен әдістер

Зерттеудің негізгі дереккөзі ретінде Рашид әд-Диннің «Жамиғ ат-тауарих» атты тарихи еңбегі алынды – бұл XIV ғасырдың Хулагуидтер мемлекетінде жазылған көлемді хроника, ол моңғолдар, түркі тайпалары, Орталық Азия, Таяу Шығыс және Шығыс Еуропа мемлекеттерінің тарихын қамтиды. Мәтін парсы тілінен жасалған академиялық аудармалар арқылы талданған, оған хрониканың толық корпусымен қатар тақырыптық бөлімдер де кіреді. Сондай-ақ: Джиованни Дель Плано Карпини «Моңғолдар тарихы»; Фазлаллах ибн Рузбихан Исфакхани Михман-наме-йи Бухара; Шоқан Уәлиханов

«Қырғыз шежіресі»; Савельев П.С. Бухара 1835 жылы...» атаулы жазбаша дереккөздер пайдаланылды.

Зерттеудің әдістемелік негізі – дереккөзтанулық талдау, тарихи-салыстырмалы әдіс және нарративтік талдаудан тұратын кешенді тәсіл. Еңбек нарративтік дереккөз ретінде қарастырылады, ол фактологиялық ақпаратпен қатар авторлық интерпретация элементтерін де қамтиды. Сонымен қатар, хроникадағы мәліметтерді сол дәуірдегі басқа жазбаша деректермен, археологиялық, генетикалық және этнографиялық материалдармен салыстыруға мүмкіндік беретін контекстуалды әдіс те қолданылды.

Әдеби шолу

Бұл тақырыпты зерттеудің тарихнамасында теориялық-әдіснамалық ұстанымдарына байланысты төрт негізгі кезеңді бөліп көрсетуге болады: 1917 жылғы төңкеріске дейінгі, кеңестік, посткеңестік және қазіргі кезең.

1917 жылғы төңкеріске дейінгі кезең. Бұл кезеңде Қазақстан тарихын моңғол шапқыншылығы аясында зерттеу шектеулі болды, ал моңғол шапқыншылықтарына тікелей арналған арнайы еңбектер іс жүзінде болмады. Сол кезде қалыптасқан көзқарасқа сәйкес, қазақтар өздерін Алтын Орданың мұрагері санады. XIX ғасырдың өзінде-ақ Шоқан Уәлиханов: XV ғасырдағы бүліктер мен тәртіпсіздіктер салдарынан өздерінің байырғы қоныстарынан қозғалып, белгісіз, бейберекет қозғалысқа ұшыраған Алтын Орда мен Жошы ұлысы тайпаларының бірлестігі ретінде қарастырды (Валиханов 1985: 148-166). Шоқан Уәлиханов Қазақстан тарихын еуразиялық өркениет контекстінде қарастырып, Алтын Ордадан Қазақ хандығына дейінгі мәдени сабақтастық идеясын алғаш ұсынған қазақ ғалымдарының бірі болды. Оның еңбектерінде Алтын Орданың мемлекеттік, этникалық және мәдени құрылымдарының қазақ тарихындағы жалғастығы туралы тұжырым көрініс табады.

Кеңестік кезең. Кеңес дәуірінде Алтын Орда тарихын зерттеу қатаң идеологиялық шектеулермен шектелді. 1944 жылы большевиктер БКП ОК қаулысы бойынша бұл тақырып «хандық-феодалдық мәнге ие» деп танылып, Алтын Орда Қазақстан ұлттық тарихынан шеттетілді. Қаулыда келесі тармақтар қамтылды: Алтын Орданы «мадақтауға» тыйым салынды; тарихшыларға «халықтардың шетелдік басқыншылыққа қарсы бірлескен күресін» көрсетуге баса назар аудару ұсынылды. Бұл тармақ кейінгі кеңестік тарихнамада Ақ Орда мен орыс князьдіктері Алтын Ордаға қарсы бірге күрескен деген тұжырымның үстем болуына әсер етті. Осы қаулыдан кейін Қазақ КСР-дағы ғылыми әдебиетте Алтын Орда туралы зерттеулердің негізгі бағыты белгіленіп, тарихи жадының бұрмалануы мен үнсіз қалу кезеңі басталды.

Посткеңестік кезең – жаңа тұрғыдан қарастыру және 1980-жылдардың басынан, әсіресе қайта құру кезеңінде, моңғол дәуірі мен Алтын Орда мұрасына қызығушылық қайта жанданды. Жазушы Илияс Есенберлин «Алтын Орда» тарихи трилогиясында Алтын Орданы қазақ халқы тарихындағы маңызды кезең ретінде көрсетті.

1990-жылдары қазақстандық ғалымдар Алтын Орда дәуірін этногенез бен мемлекеттіліктің қалыптасуын түсіну тұрғысынан белсенді зерттей бастады. Академик Қозыбаев М. еңбектерінде Алтын Орда мен оның этномәдени, саяси тұтастығын қарастыруда дәстүрлі кеңестік стереотиптерден ерекшеліне отырып, дәлірек әрі әділ

көзқарас ұсынады. Ол Алтын Орда мен Ақ Орда сияқты ортағасырлық мемлекеттердің моңғол шапқыншылығынан кейін ішкі даму жолдарын қарастырғанын, сондай-ақ қазақ этносының қалыптасуына олардың терең әсері барын ерекше атап өтеді..

Қазіргі кезең - моңғол және Алтын Орда мұрасын тарихымызға енгізу. 2000-жылдардан бастап Қазақстан тарихнамасында моңғол кезеңі мен Алтын Орда мұрасын ұлттық тарихқа енгізу үрдісі күшейе түсті. Бұл бағытта Кинаятулы З., Үскенбай К., Сабитов Ж., Қушқумбаев А. еңбектері ерекше мәнге ие. Бұл еңбектер Алтын Орданы түркі мемлекеттері мен Қазақ хандығы арасындағы тарихи көпір ретінде, сондай-ақ материалдық мәдениет пен археологиялық ескерткіштер арқылы қазақ этникалық болмысына тигізген ықпалы тұрғысынан бағалауға мүмкіндік береді. Сондай-ақ, қазақтардың нирун-моңғолдармен генетикалық байланысын көрсететін халықаралық және отандық зерттеулер этногенез процесін тереңірек түсінуге мүмкіндік берді (Сабитов, Баймуханов 2014; Жабагин, Сабитов, Тарлыков және т.б. 2020).

Институционалдық бастамалар және халықаралық ынтымақтастық. Сонымен қатар, Қазақстанда Алтын Орда мұрасын зерттеуге бағытталған институционалдық бастамалар белсенді дами бастады. 2019 жылы Рашид ад-Диннің «Жамиғ ат-тауарих» еңбегі 5 том болып қазақ тіліне аударылып жарық көрді. Сонымен қатар, «Моңғолдардың құпия шежіресі» қазақшаға аударылып басылды. ЮНЕСКО-мен бірлесіп «Ұлы дала: мәдени мұра және әлем тарихындағы рөлі» атты халықаралық форум, көптеген ғылыми конференциялар, зерттеулер мен жобалар ұйымдастырылды. Бұл бастамалар Алтын Орда мұрасын халықаралық деңгейде танытуға және оны «варварлық мемлекет» деген стереотиптерден арылтуға және бұл күрделі тарихи мәселе терең зерттелуіне септігін тигізді.

Нәтижелер мен талқылау

Тарихи-саяси контекст. XIII ғасырдың басында түркі және моңғол тектес тайпалар мекендеген Орталық Азия мен қазіргі Қазақстан кеңістігінде моңғол шапқыншылығы күрделі тарихи-саяси контексте жүзеге асты. Бұл кезде аталған кеңістікте бірнеше мемлекеттік құрылымдар мен ірі тайпалық бірлестіктер орын алды:

Қарақытайлар (Батыс Ляо), Жетісу, Маньчжурия, Моңғолия және Ұлы Қытай қорғанына дейінгі Қытайдың бір бөлігін бақылауда ұстады. Рашид әд-Дин олардың иеліктерін «Хитай» (қидандар мемлекеті) деп атайды (Рашид әд-Дин 1952: 8).

Хорезмшахтар мемлекеті, «Орта Азиядағы ежелгі мәдени оазис. Ол Аму Дария өзенінің төменгі ағысында орналасқан. Хорезм туралы алғашқы мәліметтер Ахемен әулетінің сына жазуларында және «Авеста» кітабында кездеседі. Орта ғасырларда бұл өңірде алдымен Кят қаласында, кейіннен Гургенчте (қазіргі Көне Үргеніш) орналасқан орталығы бар, жеке династиялар билік жүргізген Хорезмшахтар мемлекеті өмір сүрді. Моңғол шапқыншылығынан кейін Хорезмде XVI ғасырдың басында өзбектер Хиуа хандығын құрғанға дейін тәуелсіз династиялар болған жоқ» (Рашид әд-Дин 1952: 80). XIII ғасырдың басында Хорезмшахтар мемлекеті Орта Азиядағы ең қуатты және ірі мұсылман мемлекеттерінің бірі болды. «Хорезм, Ирак, Хорасан және Ғазнаны сұлтан Мұхаммед Хорезмшах бағындырған еді. Осы мемлекеттердің сұлтандары толықтай жойылғандықтан, ол толық билікке ие болып, жалғыз дара билеушіге айналды. Оның ісі

ұлылықтың ең жоғарғы дәрежесіне жетіп, ол өз билігіне Түркістан мен Мауереннахрдың кейбір иеліктерін де қосты» (Рашид әд-Дин 1952: 186). Алайда ол Моңғолиядан күшейіп келе жатқан жаңа қауіп - Шыңғыс хан бастаған моңғолдарға қарсы дайын болмады. 1218 жылы Шыңғыс хан мен Хорезмшах арасында алғашқы қақтығыстар басталды. Бұл қақтығыстардың себебі - саудагерлер керуенінің өлтірілуі мен Шыңғыс ханның елшілерін қорлау еді. 1219-1221 жылдары моңғолдардың Хорезмшахтарға қарсы жорығы басталып, мемлекет толығымен күйреді (Рашид әд-Дин 1952: 187-188, 198-199).

Қыпшақтар, түркі көшпелі тайпа болып, бастапқыда Қыпшақ одағына кірген, кейінірек Қыпшақ хандығына қосылған. Оғыз қаған туралы Рашид әд-Дин келтірген аңызға сәйкес, қыпшақтар оғыздардың 24 тайпасының бірі болған. Аңыз бойынша, Оғыз қаған «Қыпшақ» деп атаған мифтік ұл бала құрған тайпаны оның есімімен атаған. Бұл баланы оғыздар ит-барак тайпасына қарсы сәтсіз жорық жасаған кезде, ағаш қуысының ішінен тауып алған. Осы жағдай оның атына да әсер еткен. «Бұл сөз — «кобук» деген сөзден шыққан, ол түркі тілінде «ішкі бөлігі шіріген ағаш» дегенді білдіреді» (Рашид әд-Дин 1952: 83-84).

XIII ғасырдың басында қыпшақтар Ұлы даланың ең ықпалды күштерінің бірі болған. Алайда моңғолдардың келуімен (1219–1237 жж.) Дешт-и Қыпшақты Шыңғыс хан мен оның қолбасшылары жаулап алған. Көптеген қыпшақтар моңғол әскерінің құрамына енген немесе Моңғолия, Русь еліне қарай қашты. Моңғолдар «содан кейін олар Русь еліне және сол жақта жүрген қыпшақтарға шабуыл жасады. Бұл кезде қыпшақтар одақтастар тауып, үлкен қол жинап үлгерген еді. Моңғолдар олардың көп екенін көріп, шегіне бастады. Қыпшақтар мен орыстар оларды қорқып қашты деп ойлап, он екі күн бойы арттарынан қуып отырды. Кенеттен моңғол әскері кері бұрылып, шабуыл жасап, қыпшақтар мен орыстар бірігіп үлгермей тұрып, олардың көбін қырып салды. Олар бір апта бойы соғысты. Соңында қыпшақтар мен орыстар жеңіліп, қашуға мәжбүр болды. Моңғолдар оларды қуып, көптеген қалаларды қиратып, жерлерін халықсыз қалдырды. Осыдан кейін моңғолдар ол жақтан кетіп, Шыңғыс ханмен қайта қауышты» (Рашид әд-Дин 1952: 229).

Наймандар, Шыңғыс ханға күшті қарсылық танытқан, моңғол мемлекеттігінің және жазуының қалыптасуына елеулі ықпал еткен рулық одақ. «Найман» сөзі моңғолша «сегіз» санынан шыққан - яғни сегіз тайпалық одақ. Шыңғыс хан тұсында наймандар Ертіс, Көк-Ертіс (Қара Ертіс), Орхон бойында, Үлкен Алтай тауларында, Қарақорымда: Орхоннан Колбин және Шыңғыс жоталарына дейін мекен еткен. Оларға Тайан-хан билік жүргізген. «...Бұл – далалық тайпа: бірі тау-тасты жерде, бірі далада... Үлкен Алтайда, Қарақорымда... Алуй-Серас және Көк-Ертіс тауларында... Найман тайпаларының өз беделді, мықты хандары болған; оларда көп және жақсы әскер болған; әдет-ғұрыптары моңғолдарға ұқсас. Ежелгі заманда олардың хандары Кушлук-хан - күшті, ұлы хандар деп аталған...» (Рашид әд-Дин 1952: 136-137). Шыңғыс хан найман мемлекетін жаулап алғаннан кейін олардың территориясының көп бөлігін моңғолдар, оның ішінде хори-буряттар мекендеді. XIII ғасырда армян патшасы Гайтавар куәгерлігі бойынша олар Ертістің шығыс жағалауында тұрды (Грумм-Гржимайло 1926: 522).

Керейіттер, Шыңғыс хан билікке келмей тұрып, Моңғолиядағы ең ықпалды рулардың қатарында керейіттер болған. Керейіттердің иелігінің орталығы Орхон өзенінің жоғарғы ағысы бойында орналасқан. Олардың жерінің шығысы Тула өзенімен, ал оңтүстігі Оңғын

өзенімен шектелген. Керейіттер, наймандар және меркіттер сияқты монғол дәуіріне дейінгі этностардың шығу тегі жөнінде негізінен екі түрлі көзқарас бар. Зерттеушілердің басым көпшілігі шынайы моңғол, парсы және қытай дереккөздеріне сүйене отырып, бұл рулардың моңғол тегінен шыққанын мойындайды. Ал басқа бір зерттеушілер болса, Рашид әд-Дин керейіттерді, наймандар мен меркіттерді XI-XII ғасырлардағы «түпкі моңғол тайпаларының» қатарына қоспағанына сүйеніп, оларды түрік текті деп санайды (Ушницкий 2009: 88). «Олар (керейіттер) саны көп, әскерімен және ежелгі хандарының даңқымен әйгілі болған, моңғол тайпаларына ұқсас келетін ру болған. Олардың әдет-ғұрпы, мінез-құлқы, диалектілері мен сөздік құрамы (луғат) - бір-біріне жақын» (Рашид әд-Дин 1952: 108). Сонымен қатар, қазақтың Орта жүзі құрамындағы ру-тайпаларды зерттеген ғалым М.С.Мұқанов керейіттер туралы былай деп жазған: «XIII ғасырдың басында керейіттер Шыңғыс ханның соққыларынан қашып, Солтүстік Қазақстанның даласына қарай көшті... Моңғолдардың қаталдығы керейіттердің бір бөлігінің өздерінің ежелгі қоныстарынан көшуіне себеп болды. Керейіттердің көптеген рулары Ертіс бойымен оның бастауынан Омь өзеніне дейін төмен қарай қозғалып, Ертіс алқабының әртүрлі бөліктеріне, сондай-ақ батысқа – арғын мен қыпшақ тайпаларының жайылымдарына дейін қоныстанды...» (Муканов 1974: 50).

Меркіттер, Рашид әд-Дин меркіттерді көне моңғол тайпасы деп санаған, дегенмен олар Бөрте-Чино мен Гоа-Маралдың ұрпағы болып табылатын шынайы моңғол тайпаларының тізімінде аталып өтпейді. XIII ғасырдағы Батыс Еуропа авторлары моңғолдардың төрт тайпасы болғанын жазады: йека-монгал, су-монгал, үшінші халық меркіт деп аталған, ал төртіншісі - мекрит. Бұл тайпалардың барлығы сырт келбеті жағынан ұқсас болған, сондай-ақ тілі де бірдей еді, бірақ олар аймақтары мен билеушілеріне қарай бөлінген (Карпини 1997: 43). Шыңғыс хан әуелі меркіттермен шайқасып, оларды өзіне бағындырған. Меркіттердің жері татарлар елінің маңында орналасқан еді. Оларды жеңген соң, мекриттерге қарсы аттанып, оларды да жаулап алған (Карпини 1997: 44). Рашид әд-Диннің мәліметі бойынша, меркіттер мен мекриттер – бір этносқа жатады: «Оларды удұйыт тайпасы деп те атайды, алайда кейбір моңғолдар меркіттерді мекриттер деп атайды, екі атаудың да мағынасы бір» (Рашид әд-Дин 1952: 114).

Қаңлылар, С. Ахинжановтың зерттеуіне (Ахинжанов 1989) сәйкес, қаңлы тайпасы моңғол шапқыншылығына дейін негізінен қыпшақтардың Сығанақ иелігінде мекендеген. Жаз мезгілінде олар Ертіс бойында көшіп-қонып жүрсе, қыста Сырдария, Шу және Талас өзендерінің аңғарларына қарай көшкен. Қаңлылар Қыпшақ хандығының құрамына елеулі этносаяси күш ретінде енген. XII ғасырда Арал маңы мен Сырдарияның төменгі ағысында қаңлы тайпалары қыпшақ хандарына формалды түрде бағынған ірі тайпалық бірлестік құрды (Рашид әд-Дин 1952: 136-137).

Сонымен, XIII ғасырдың басында Орталық Азия мен қазіргі Қазақстан кеңістігін мекендеген түркі және моңғол тектес тайпалардың ешқайсысы бір орталықтанған және қуатты билікке бағынбаған, әр тайпаның өз ханы мен әмірі болған. Көп жағдайда олар бір-бірімен соғыс жағдайында өмір сүрді. Осылайша, қазіргі Қазақстан аумағы мен оған шекаралас аймақтарда моңғол шапқыншылығы қарсаңында саяси бытыраңқылық орын алып, бұл жағдай өңірді сыртқы экспансияға осал етті. Нәтижесінде, «Түрік елі» толық бағындырылды.

Шыңғыс ханның шыққан тегі туралы. Нирундар

Шежірешілердің айтуынша, Шыңғыс ханның шыққан тегі – нирун тайпасынан. Бұл тайпаның бастауын Добун-Баян мен Алан-Гоа есімді әулетті тұлғалардан тарайтын үш ұл құрайды. Дәстүрлі аңызға сәйкес, Добун-Баян ерте қайтыс болған. Алайда, құдайдың еркімен ерекше оқиға орын алып, Алан-Гоа күйеуінен кейін де жүкті болып, үш ұл дүниеге әкеледі. Моңғолдардың сенімі бойынша, бұл балалар еркекпен байланыссыз, некесіз Алан-Гоа анасының «таза құрсағынан» туған және «құдайлық нұрмен» озарған ерекше жаратылыстар болған: «Бұл ұлдардың дүниеге келуі - сирек кездесетін, ғажайып құбылыс еді» (Рашид әд-Дин 1952: 12). Осы үш ұлдан тараған ұрпақтар - нирун деп аталған, яғни «таза тектен шыққандар». Бұл әулет көптеген тармақтар мен тайпаларға бөлініп, олардың барлығы өз тегін нақты білуімен ерекшеленді. Моңғол салтында әр адам ата-бабасының шежіресін білуі керек болған. Сол себепті әрбір моңғол өз руы мен шыққан тегін білген: «Олар өз ата-бабаларының шежіресін есте сақтап, әр жаңа туған балаға үйретіп отырған» (Рашид әд-Дин 1952: 13).

Нирун тайпалары барлық басқа тайпалардан жоғары бағаланып, ерекше мәртебеге ие болған. Олар шежірелік тұрғыдан - «маржан секілді бағалы», «ең асыл жеміс» ретінде сипатталған. Аңыз бойынша, осы атақты әулеттің ішінен ең көрнектісі – Шыңғыс хан шықты, «ол - осы белгілі рудың ең көрнекті өкілі» болып саналды. Нирунға кірмейтін басқа моңғол тайпалары дарлекин деп аталды.

Осылайша, нирун - моңғол халқының негізгі этностық тармақтарының бірі болып саналды. Дарлекиндермен бірге олар моңғол этникалық қауымдастығының негізін құрды. «Үш өзен өңірі» қауымдастығының (Онон, Керулен және Тола өзендері) негізін құрды, моңғол халқының мәдени дәстүрлері мен дүниетанымының қалыптасуына зор ықпал етті. Кейіннен дәл осы нирун тайпалары әлем тарихындағы ең қуатты империялардың бірін - Моңғол империясын құруда шешуші рөл атқарды.

Нирундардың қазіргі ұрпақтары

Нирундардың қазіргі ұрпақтарын Орталық Азиядағы әртүрлі этникалық топтардың арасынан кездестіруге болады. Бұл байланысты көрсететін негізгі генетикалық маркер – C2-ST гаплогруппасы, ол қазіргі қазақтардың бірқатар ру-тайпаларында, әсіресе үйсіндер арасында жоғары жиілікте анықталған. Сонымен қатар, кенегес, маңғыт, қатаған секілді руларда да C2-ST гаплогруппасының таралу деңгейі жоғары, бұл олардың нирун-моңғолдардан тарағанын көрсетеді. Осы тұрғыда негізгі зерттеулерге мыналар жатады:

Ү-хромосоманың филогенетикалық талдауы (үйсіндер мысалында):

Оңтүстік Қазақстандағы 490 және басқа генетикалық жобалардан алынған 133 үлгі негізінде жүргізілген зерттеулер үйсін тайпасына жататын қазақ руларының ортақ генетикалық тамырлары бар екенін көрсетті. Мұнда шешуші рөлді C2-ST гаплогруппасы (SNP F3796) атқарады. Бұл гаплогруппа аясында XIII–XIV ғасырларда пайда болған үш негізгі генетикалық кластер анықталған, олар тарихи тұрғыдан Моңғол империясы кезеңіне және Майқы бидің өмір сүрген уақытына сәйкес келеді. Бұл деректер нирун-моңғолдардың Ұлы жүз құрамындағы қазақ руларына қосылғаны жөніндегі теорияны қуаттайды (Жабагин, Сабитов, Тарлыков және т.б. 2020: URL).

Ежелгі ДНҚ және археологиялық деректер:

Қазақстанның орталығындағы Қарасайыр қорымынан табылған ежелгі ДНК үлгілері

Моңғол империясы өкілдерімен генетикалық ұқсастыққа ие болған. Ең көне C2-ST үлгісі XIII ғасырға жататын Жошы ұлысы қорымынан табылған, бұл үйсіндердің сол кезеңдегі моңғол тайпаларымен тікелей байланысы болғанын көрсетеді.

Ежелгі үйсіндермен салыстырмалы талдау:

Жетісудағы Түрген қорымынан алынған жалғыз ежелгі үйсін үлгісі ирандық тамыры бар R1a1a-Z93 гаплогруппасына жататыны анықталған. Бұл гаплогруппа қазіргі қазақ үйсіндерінде небәрі 6% ғана кездеседі. Бұл факт ежелгі үйсіндер мен қазіргі қазақ үйсіндерінің генетикалық тұрғыдан әртүрлі тектерден шыққанын көрсетеді.

Бұл зерттеулер қазақ халқының, әсіресе Ұлы жүз құрамындағы кейбір рулардың, нирун-моңғолдармен генетикалық байланысын айқындап, қазақ этногенезі үдерістерін тереңірек түсінуге көмектеседі ([Сабитов](#), Баймуханов 2014: 1-9).

Шыңғыс ханның тарихы

Есугей баһадүр – Шыңғыс ханның әкесі – өз дәуіріндегі ең беделді және құдіретті тұлғалардың бірі болды. Өз заманында Есугей баһадүр нирун тайпасының, өзінің туыстары мен ағайындарының көсемі болған. Рашид ад-диннің айтуынша, Есугей баһадүрді туыстары бір ауыздан көсем етіп сайлап, оған толықтай бағынған. Басқа тайпалар да оны мойындап, құрмет көрсеткен. Оның әртүрлі тайпалардан бірнеше әйелі болған, солардың ішіндегі үлкені - Оэлүн-фуджин (кейде Оэлүн-эке деп те аталған), ол олқұнұт тайпасынан шыққан. «Фуджин» – қытай тіліндегі «әйел» деген сөз, ал Есугейдің тайпалары Қытай шекарасына жақын орналасқандықтан, сол тілдің терминдерін қолданған ([Рашид әд-Дин](#) 1952: 50-51).

Есугей баһадүр өзінен бұрынғы ұрпақтар бағындырған барлық тайпаларға билік жүргізіп, оларды өзіне қаратып, басшылық жасаған ([Рашид әд-Дин](#) 1952: 74). 547 хижра (1152-1153 жж.) жылы ол татарларға қарсы жорыққа шыққан кезде, Оэлүн-эке Шыңғыс ханды құрсағында көтеріп жүрген. Татарлардың билеушілері сол кезде Тэмуджин-Угэ және Кори-Бұқа болатын. Есугей баһадүр олармен шайқасып, жеңіске жетіп, олардың мал-мүлкін, қоныстарын талан-таражға салды. Жеңісінен кейін Дэлүн-Болдак аймағына тоқтаған. Көп ұзамай Шыңғыс хан осы жерде дүниеге келген. Дүниеге келген сәтінде, Шыңғыс хан оң қолында кепкен қанның ұйындысын, бауырға ұқсас кесек күйінде ұстап туған. Бұл жеңісті ерекше белгі мен жақсылықтың нышаны деп қабылдаған Есугей баһадүр өз ұлын татар билеушісі Тэмуджиннің атымен атаған ([Рашид әд-Дин](#) 1952: 75-76).

Есугей баһадүр нирун тайпасының, өзінің туыстары мен ағайындарының көсемі болғанмен, кейбір тайпалардың хандары және әмірлерімен арасында жаулық пен өшпенділік орнаған. Әсіресе татар тайпасымен қақтығыс қатты болған, өйткені бұрын әр тайпаның өзіндік атауы, жеке билігі болған, ал кейін барлығы бірігіп, «моңғолдар» деп атала бастаған. Есугей баһадүр олардың көбісін бағындырғанымен, олар іштей оған өшіккен. Кейбір туыстарыда ішкі өшпенділік пен қызғаныштан оны жек көріп, күштері жетпегендіктен, іштерінен ғана кек сақтап жүрген. Ақыры Есугей баһадүр қайтыс болғанда, тайджиут тайпасы бағынудан бас тартып, дұшпандық көрсетті. Бұл рулар Шыңғыс ханның әкесінің өлімінен кейін оған жау болған. Шыңғыс хан әкесі қайтыс болған кезде 13 жаста еді, және оның бауырлары да бала болатын. Рашид ад-диннің мәліметі бойынша, әкесінің өлімінен кейін олардың тағдыры біршама бұлыңғыр болып, өмірбаяндары туралы деректер белгісіз күйінде қалған ([Рашид әд-Дин](#) 1952: 75).

Шыңғыс ханның күшеюі және биліктің орнығуы

Шыңғыс хан бала кезінде оның әкесіне бағынған көптеген тайпалар оған қарсы шығып, тарай бастады. Оның анасы Оэлүн-эке – өте зерек әрі парасатты әйел болғандықтан, ол мүмкіндігінше балаларын, мал-мүлкін, әскери күшін және әкесінің артынан қалған қолдаушыларын қорғап, қамқорлық көрсетті. Бірақта, Шыңғыс ханның жағдайы нашарлап тұрды, әсіресе тайджиут тайпалары Тэмуджинге (Шыңғыс ханға) дұшпан болып, оның көсемдік талаптарын қабылдамай, оны жас әрі әлсіз деп санап, қолайлы сәтте қамауға алды. Дегенмен, барлық қиындықтарға қарамастан, Тэмуджин батыл, ержүрек, зерек және дарынды болып өсті. Оның атағы мен даңқы жақын маңдағы тайпалар арасында тез таралып, оған көп тайпа жақындаса бастады. Осылайша ол күшейіп, ықпалды тұлғаға айналды. Күш пен билікке қол жеткізген соң, Тэмуджин ең алдымен өзіне қызғанышпен қараған, әсіресе тайджиут тайпаларына шабуыл жасап, олардың көпшілігін жойды, қалғандарын құлдыққа айналдырды. Содан кейін ол өзіне жақын моңғол тайпаларын бағындырды. Рашид-ад-Диннің айтуынша, Тэмуджиннің туыстас бір тайпасы – кераиттердің ханы Он-ханмен жанжалдасып, ол мен Тэмуджин арасында бұрыннан достық және әкесінен ұлына берілген қатынастар болған. Алайда олардың қоныстары өзара жақын орналасқандықтан, қақтығыс туындап, бірнеше рет соғыс жүріп, ақырында Тэмуджин жеңіске жетіп, дұшпандарын жойды (Рашид әд-Дин 1952: 65). Содан кейін ол өз жұртындағы, яғни маңайындағы моңғол тайпаларын да бағындырды, өйткені кез келген көрші көбіне жау мен қызғаныштың көзі болады.

Кейін наймандардың хандары мен олардың аумақтарын бағындырып, қарсылас тайпаларды жойды. Қытайдағы бірнеше аймақтар – қарақытайлар (қидандар) – жеңіліп, олардың билеушілері жойылды. Бес жылдан кейін ол сол аумақтарға әскер қалдырып, өз жұртына қайтты.

Одан соң Тибет пен Тангут мемлекеттерін бағындырып, қайтадан Қытайға жорық жасауға дайындалып, Караджан аймағын да бағындыруды мақсат етті. Бұл аймақ Қытай мен Моңғолияға жақын орналасқан. Жергілікті үнділер мен басқа халықтар бұл аймақты «Кандар» деп атаса, тәжіктер оны «Кандахар» деп атайды (Рашид әд-Дин 1952: 66-67).

1204 жылы Тэмуджин наймандарды жойып, олардың ханы Таян-ханды өлтіргеннен кейін, 50 жас шамасында, аса жоғары мәртебе мен билікке ие болды. 1206 жылы барлық моңғол хандарының құрылтайында Тэмуджинге «Шыңғыс хан» – «Ұлы хан» деген атақ берілді (Рашид әд-Дин 1952: 51). Ол моңғол және нирун тайпаларын біріктіріп, батысқа, атап айтқанда ортаазиялық бай жерлерге жаулап алуға бет алды.

Осылайша, шын мәнінде күш-қуатқа жеткен соң, Шыңғыс хан барлық түркі және моңғол тайпаларын және жақын жатқан халықтарды бағындырды. Рашид-ад-Дин атап өткендей, Шыңғыс хан «барлық халықтардың ішінен асқан ерекше асыл тастай ерекшеленді, оларды билігіне бағындырып, ұлы басқару билігінің тұтқасын қолына алды. Оның ұрпақтары әлемнің тақ мұрагерлері және бақытты мемлекеттердің билеушілері болды» (Рашид әд-Дин 1952: 64).

Шыңғыс ханның балалары туралы

Барлық әйелдерінің ішіндегі ең беделді, үлкені және төрт үлкен ұлдың, сондай-ақ бес қызының анасы – Борте-Фуджин болды. Ол қонырат тайпасының ханы әрі мукаддамды Дай-нойонның қызы еді. Оның үлкен ұлы – Жошы болды. Жошы ұрпақтарынан Дешті Қыпшақтың барлық хандары мен билері шықты. Жошы ұрпақтары (Алтын және Ақ

Орда хандары) Дешті Қыпшақтағы түркі тайпаларын билеген.

Екінші ұлы – Шағатай, Мавераннахрдағы Шағатайлар әулетінің негізін қалаушы болып, 1227-1358 жылдар аралығында билік жүргізді. Оған Түркістаннан Аму Дарияның сағасына дейінгі аймақ бағынышты болды.

Үшінші ұлы – Үгедей, ол Шыңғыс ханнан кейін моңғол империясының жоғарғы билеушісі (қаған) болды. 1227-1241 жылдар аралығында қаған ретінде 13 жыл билік жүргізді.

Төртінші ұлы – Төле (Тұлуй). Оның «Еке-нойон» және «Ұлуғ-нойон» деген лақап аттары болған. Шыңғыс хан оны өзінің нөкері деп атаған. Көп уақытын әкесінің қасында өткізіп, оның жорықтарында бірге болған. Шыңғыс хан ұлдарына жер бөліп берген кезде, оған Моңғолия жері тиесілі болды.

Бұл төрт ұл Шыңғыс ханның сенімді тірегі, ақыл-парасаты мол, қасиеттерге толы, батыл әрі қайратты азаматтары еді. Оларды әкесі, әскерлері және халқы жоғары бағалаған. Олар Шыңғыс хан мемлекетінің төрт негізгі тірегі болды ([Рашид әд-Дин](#) 1952: 69-70).

XIII-XV ғасырларда қазіргі Қазақстан аумағындағы этносаяси үдерістер

XIII ғасырда Шыңғыс ханның қолбасшылығымен жүргізілген моңғол шапқыншылықтары нәтижесінде ортағасырлық Қазақстанның аумағы Ұлы Моңғол империясының құрамына енді. Осы уақыттан бастап Қазақстан тарихында жаңа ұлыстық басқару жүйесі енгізілді. Шыңғыс ханның үлкен ұлы Жошы Ертістен Жайыққа (Оралға) дейінгі қыпшақ даласының билеушісі болды. Кейін оның ұрпақтары Жошы ұлысының аумағын кеңейтіп, оны Батыс Еуропа шекарасына дейін жеткізді. Осылайша, ортағасырлық тарихи әдебиеттерде Дешті Қыпшақ деп аталатын кең байтақ дала өңірі Жошы ұлысы деп атала бастады. Кейін Жошы ұлысы Алтын Ордаға (ал XV ғасырда Қазақ хандығына) айналды. Қазақ рулары (шежіре бойынша) Шыңғыс ханнан (тікелей - төре), оның ұлдарынан және ұлыстар құрамына енген түркі-моңғол тайпаларынан тарайды.

Кеңес дәуірінің тарихшылары Б. Греков пен А. Якубовский өздерінің «Алтын Орда және оның құлауы» атты зерттеуінде былай деп жазады: «XIV ғасырдың басына дейін Алтын Орданың аумағы мұсылман дереккөздерінде «Жошы ұлысы» деген атаумен белгілі жерлермен сәйкес келген. Алайда, XIV ғасырдың басынан бастап Жошы ұлысы екі мемлекетке – Көк Орда мен Ақ Ордаға бөлінді, олардың ішінде соңғысы біріншісіне вассалдық тәуелділікте болды... Ақ Орда бөлініп шыққаннан кейін «Алтын Орда» термині негізінен Көк Орданың жерлеріне қатысты қолданылды...» ([Греков, Якубовский](#) 1950: 261). Бұл зерттеуде алғаш рет Ақ Орданың тарихы Жошы мемлекетінің жалпы тарихы контекстінде қарастырылды. Ақ Орда - XIV ғасырдағы мемлекет, қазіргі Шығыс Қазақстан, Қазақстанның орталық бөлігі, Батыс Сібірдің кейбір аймақтарын қамтыған және Шыңғыс ханның үлкен ұлы Жошының ұрпақтары негізін қалаған мемлекет.

XV ғасырдың бірінші жартысында Ақ Орда ыдырағаннан кейін, оның жерлері ішінара өзбек хандарының қол астына өтті. Қазақ хандығының құрылуы – Ұрыс ханның ұрпақтары (қазақ чингизидтері) мен өзбек хандары арасындағы саяси күреспен тығыз байланысты болды. Бұл күрес – Ақ Орданың соңғы кезеңіндегі ішкі саяси үдерістердің жалғасы еді ([Қинаятұлы](#) 2004: 180).

Нәтижесінде, 1465-1466 жылдары Ұрыс ханның ұрпақтары – Жәнібек пен Керей

– көшпелі тайпалардың бір бөлігін бастап бөлініп шығып, Жетісу жерінде Қазақ хандығының негізін қалады. Осылайша, Қазақ хандығы Ақ Орданың тікелей мұрагері болды ([Қинаятұлы](#) 2004: 180, 325). Атап айтқанда, қазақ хандарының династиялық сабақтастығы туралы белгілі ресейлік зерттеуші М.П. Вяткин: «Жәнібек пен Керей - алғашқы қазақ хандары – Барақ ханның ұрпақтары еді, ал Барақ Ордадан жетінші ұрпақ» деп жазған ([Вяткин](#) 1941: 77).

Осыған орай, өзбектер мен өзбек-қазақ терминологиясы мен шығу тегін қарастырған жөн деп санаймыз.

Өзбек және өзбек-қазақ терминологиясының шығу тегі

«Өзбек» термині бастапқыда этностық атау емес, көшпелі өмір салтын білдіретін «өзі бек» – «өзіне ие» деген мағынада болған. Жошы ұлысында географиялық тұрғыдан екі бөлік қалыптаған: отырықшы және көшпелі. Отырықшы аймақтарға Кавказ, Ресейдің шығыс бөлігі, Қырым, Хорезм, Мауераннахр жатты. Ал көшпелі бөлікке Ақ Орданың иеліктері – Дешті Қыпшақ далалары кірді. Сондықтан, бастапқыда «өзбек» термині этносты емес, көшпелі өмір салтын білдірген – «өзі бек» – «өз билігі өзінде», «өз еркі өзінде», яғни «еркін адам» деген мағынада қолданылған ([Вернадский](#) 1997; [Савельев](#) 1836:17; [Қинаятұлы](#) 2004: 206-207; [Ахмедов](#) 1965: 13-17).

Осылайша, «өзі бек» (өзбек) ұғымы Ақ Орда халқының барлығына қатысты қолданылған. Ал тарихи әдебиетте кейін пайда болған «Көшпелі өзбектер хандығы» деген термин тарихи шындыққа сәйкес келмейді. Себебі бұл атау «өзі бек» – «өз еркі өзінде» деген мағынадағы ұғымға этносаяси емес, әлеуметтік-экономикалық мән жүктеген. Біріншіден, өзбектер – ертерек отырықшы мәдениет қалыптастырған түркі халықтарының бірі; екіншіден, тарихи әдебиетте «өзбек-қазақтар» термині қатар қолданылады, бұл аталмыш терминологияның екіұштылығын тағы да дәлелдей түседі. Бұл мәліметтерді ортағасырлық шығармалар да растайды, атап айтқанда, Фазаллах ибн Рузбихан Исфahanидің Михман-наме-и Бұхара («Бұхара мейманнамасы») атты еңбегі ([Фазаллах](#) ибн Рузбихан Исфahanи 1976: 32).

Қорытынды

Осы зерттеу барысында XIII ғасырдағы моңғол экспансиясы кезеңіндегі Қазақстанның этносаяси тарихына қатысты маңызды нарративті дереккөздердің бірі – Рашид әд-Диннің «Жамиғ ат-тауарих» шежіресі қарастырылды. Жүргізілген талдау бұл еңбектің XIV ғасырдың басында Хулагуидтер мемлекетінде жазылғанымен, тек ресми моңғол тарихнамасының жинағы ғана емес, тарихи сипаттама, этнографиялық бақылау және саяси талдауды ұштастырған дербес туынды екенін көрсетті.

Аталмыш шежіре Шыңғыс ханның Орта Азияға жасаған жаулап алу жорықтары мен Қазақстан далаларының Моңғол империясы ұлыстарының құрамына қосылу үдерісін зерттеу үшін ерекше құнды. Онда Оңтүстік Қазақстан қалаларының қиратылуы, түркі және моңғол тайпаларының қоныс аударуы мен әлеуметтік трансформациясы туралы егжей-тегжейлі мәліметтер беріліп, қазақ этносының қалыптасуына дейінгі өңірлік саяси бірігудің үдерісін қадағалауға мүмкіндік береді.

Зерттеу нәтижелері «Жамиғ ат-тауарих» еңбегінің археологиялық және басқа да

жазба деректерді толықтырып қана қоймай, Қазақстан мен жалпы Орталық Азияның тарихи дамуына шешуші ықпал еткен оқиғаларды түсіндіруге теориялық негіз ұсына алатын кешенді әрі бірегей дереккөз екенін растайды.

Рашид әд-Диннің «Жамиғ ат-тауарих» («Жылнамалар жинағы») атты еңбегінің бірегейлігі – ол әлем тарихын жан-жақты қамтып, бұған дейін ислам тарихнамасында кеңінен баяндалмаған халықтар, аймақтар мен оқиғалар туралы мәліметтер беруінде. Бұл шығарма өз дәуіріндегі тарихи ғылымның дамуына елеулі үлес қосты.

Жалпы алғанда, XIII ғасырдың басында түркі және моңғол тектестер тайпалар мекендеген Орталық Азия мен қазіргі Қазақстан кеңістігінде күрделі этносаяси үрдістер орын алды. Осы өңірдің қойнауында жаңа этникалық құрылымдар пайда болып, Орталық Азияның этникалық бейнесі бірнеше мәрте өзгерді. XIII ғасырда Шыңғыс ханның жорықтарынан кейін көптеген моңғол тайпалары, соның ішінде нирун тектілер, қазіргі Қазақстан аумағына қоныс аударды. Бұл тайпалар Алтын Орда құрамына еніп, кейіннен Дешті Қыпшақ халқының, соның ішінде қазақ халқының этногенезіне әсер етті. Алтын Орда ыдырауынан кейін олар жаңа түркі тілдес халықтардың құрамына енді: Қазан, Сібір және Қырым татарлары, қазақтар, қарақалпақтар, өзбектер, башқұрттар, қарашай-балқарлар мен құмықтар.

Тарихи және генетикалық сабақтастық

Қазақстан тарихында Шыңғыс хан – орталық тұлға, әсіресе Қазақ хандығының құрылуы мен төре әулеті (Шыңғыс ханның ұрпақтары) контекстінде. Шыңғыс ханның «Жасақ» заңнамасында: тек Шыңғыс ханның еркек кіндікті ұрпақтары (борджигиндер) ғана хан атанып, ұлыстарды басқаруға құқылы деп бекітілген. Бұл дәстүр қазақ хандығында және Моңғол империясы құлағаннан кейін пайда болған барлық түркі-моңғол мемлекеттерінде саяси тәжірибеге айналды. Төре әулеті Қазақстанда жеке әлеуметтік топ ретінде сақталып, хан тағына отыру құқығына ие болды. Қазақ рулары мен нирундар арасындағы байланыс - тікелей тарихи, этникалық және генеалогиялық қатынастар арқылы жүзеге асқан. Шыңғыс хан дәуіріндегі нирун тайпаларының бір бөлігі кейіннен қазақ этносының қалыптасуына қатысып, кейбір руларға еніп кетті.

Ақ Орда билеушілері де, Қазақ хандығының негізін қалаушылар да – Шыңғыс хан әулетінің бір тармағынан, Жошының үлкен ұлы Орда Еженнің ұрпақтары еді. Хроникалар мен жылнамаларда (мысалы, Мұхаммед Хайдар Дулатида) Ақ Орда билеушілері мен Қазақ хандығы арасындағы сабақтастық атап өтіледі. Династиялық сабақтастықтан бөлек, аумақтық сабақтастықты да атап өту қажет: Қазақ хандығы бұрын Ақ Орда иелік еткен Жетісу, Сырдария бойы, Шығыс Дешті Қыпшақ секілді аумақтарда құрылды. Ақ Орда халқы – кейін қазақ халқының құрамына енген түркітілдес көшпелі тайпалардан тұрды. Бұл тайпалар – арғын, найман, қыпшақ, қаңлы, дулат және басқалар – кейін үш жүздің құрамына енді. Яғни, қазақ халқының этникалық негізі Ақ Орда дәуірінде-ақ қалыптаса бастаған. Ақ Орда Алтын Ордадан тәуелсіздік үшін күрес жүргізді. Қазақ хандығы бұл бағытты жалғастырып, дербес, тәуелсіз мемлекет құрып өмір сүрді.

Сонымен, бұл дәуірде:

Этникалық бірегейлік – ортақ ата-тек (Жошы, Шыңғыс хан), тіл мен мәдениет негізінде қалыптасты;

Мемлекеттік институттар – Шыңғыс хан енгізген әскери-әкімшілік жүйе Қазақ ханды-

ғында түрлендіріліп жалғасты;

Мәдени сабақтастық – құқықтық нормалар (мысалы, «Жасақ» заңы), әкімшілік басқару, рухани және жазба дәстүрлер арқылы берілді;

Генетикалық және тарихи сабақтастық – қазіргі қазақ руларында нирундық шығу тегінің элементтері бар екені дәлелденіп отыр.

Бұл сабақтастықты түсіну – қазіргі заманғы Қазақстанның тарихи жады мен ұлттық санасын қалыптастыруда шешуші рөл атқарады.

Acknowledgments

The authors of the article express their gratitude to the editorial staff and reviewers

Алғыс

Мақала авторлары редакция ұжымына және рецензенттерге алғысын білдіреді

Благодарность

Авторы статьи выражают благодарность коллективу редакции и рецензентам

Әдебиеттер тізімі

- Ахинжанов С. Кыпчаки в истории средневекового Казахстана. Алма-Ата: Наука. 1989. 293 с.
- Ахмедов Б. Государство кочевых узбеков. Москва: Наука. 1965. 196 с.
- Валиханов Ч. Киргизское родословие. *Собрание сочинений в пяти томах*. Том 2. Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии 1985. 2-е изд. доп. и перер. 416 с.
- Вернадский Г. Монголы и Русь. Тверь: ЛЕАН, Москва: АГРАФ. 1997. 480 с.
- Вяткин М. Очерки по истории Казахской ССР с древнейших времен по 1870 г. Том 1. Академия наук СССР, Институт истории и Казахстанский филиал. Москва: ОГИЗГосполитиздат. 1941. 368 с.
- Греков Б., Якубовский А. Золотая орда и ее падение. Москва; Ленинград. 1950. 478 с.
- Грумм-Гржимайло Г. Западная Монголия и Урянхайский край. Ленинград. 1926. Т. II. 900 с.
- Жабагин М., Сабитов Ж., Тарлыков П. и др. Средневековые монгольские корни Y-хромосомных линий из Южного Казахстана. *BMC Genetics*. 2020. Т.21. Приложение 1.87. (2020). <https://doi.org/10.1186/s12863-020-00897-5>
- Карпини Плано Дж. Дель. История монголов. Г. де Рубрук. Путешествие в восточные страны. 4-е изд. Москва: Мысль. 1997. 461 с.
- Қинаятұлы З. Қазақ мемлекеті және Жошы хан. (Тарихи-сараптамалық зерттеу). Астана: Елорда. 2004. 344 б.
- Муканов М. Этнический состав и расселение казахов Среднего Жуза. Алма-Ата. 1974. 200 с.
- Рашид-ад-Дин Джамии ат-тауарих. *Сборник летописей*. Том 1. Книга вторая. Москва-Ленинград: Издательство Академии наук СССР. 1952. 315 с.
- Сабитов Ж., Баймуханов Н. Нируны и субклад C2a3-F4002 (старккластер) *Российский журнал генетической генеалогии*. 2014. Т.6, no.2.; 2015. Т.7, no.1, с.1-9.
- Савельев П. Бухара в 1835 году: С присоединением известий обо всех европейских путешественниках, посещавших этот город до 1835 года включительно. П. Савельева. Санкт-Петербург: тип. Н. Греча. 1836. 26 с.

- Тоқаев Қ. 2025 жылғы 14 наурыздағы Қасым-Жомарт Тоқаевтың төртінші Ұлттық құрылтайдың төртінші отырысында сөйлеген сөзі. <https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtyyn-ulttyk-kuryltaydyn-tortinshi-otyrysynda-soylegen-sozi-14242>
- Ушницкий В. *Средневековые народы Центральной Азии* (вопросы происхождения и этнической истории тюрко-монгольских племен). Казань: Изд-во «Фэн» АН РТ. 2009. 116 с.
- Фазлаллах ибн Рузбихан Исфাহани. *Мухман-наме-йи Бухара* (Записки бухарского гостя). Пер. Р. Джалиловой. Москва: Наука. 1976. 526 с.

References

- Akhinzhanov S. *Kypchaki v istorii srednevekovogo Kazakhstana*. Alma Ata: Science Publ. 1989. 293 p. (in Russian)
- Akhmedov B. *Gosudarstvo kochevykh uzbekov*. Moscow: Nauka Publ. 1965. 196 p. (in Russian)
- Valikhanov Ch. *Kirgizskoe rodoslovie*. Collected works in five volumes. Vol.2. Alma-Ata: Main edition of the Kazakh Soviet Encyclopedia, 1985. 2nd ed. additional and revised. Pp.148-166 (in Russian)
- Vernadskii G. *Mongoly i Rus'*. Tver: LEAN, Moscow: AGRAF. 1997. 480 p. (in Russian)
- Vyatkin M. *Ocherki po istorii Kazakhskoi SSR s drevneishikh vremen po 1870 g.* Vol. 1. USSR Academy of Sciences, Institute of History and Kazakhstan branch, Moscow: OGIZGospolitizdat. 1941. 368 p. (in Russian)
- Grekov B., Iakubovskii A. *Zolotaia Orda i ee padenie*. Moscow-Leningrad. 1950. 478 p. (in Russian)
- Grumm-Grzhimailo G. *Zapadnaia Mongoliia i Uriankhaiskii krai*. Leningrad. 1926. Vol.II. 900 p. (in Russian)
- Zhabagin M., Sabitov Zh., Tarlykov P. et al. Srednevekovye mongol'skie korni Y-khromosomnykh liniy iz Iuzhnogo Kazakhstana. *BMC Genetics*. 2020. Vol.21. Suppl.1. Art.87. <https://doi.org/10.1186/s12863-020-00897-5> (in Russian)
- Karpini Plano Dzhovanni del. *Istoriia mongolov*. de Rubruk G. Puteshestvie v vostochnye strany. 4th ed. Moscow: Mysl'. 1997. 461 p. (in Russian)
- Kinayatuly Z. *Qazaq memleketi jäne Joşy han*. (Tarihi-saraptamalyq zertteu). Astana: Elorda. 2004. 344 p. (in Kazakh)
- Mukanov M. *Etnicheskii sostav i rasselenie kazakhov Srednego Zhuza*. Alma Ata: Nauka Publ. 1974. 200 p. (in Russian)
- Rashid ad-Din Dzhami' at-tavarih. *Sbornik letopisei*. Vol.1. B.2. Moscow-Leningrad: Publishing House of the USSR Academy of Sciences. 1952. 315 p. (in Russian)
- Sabitov Zh., Baimukhanov N. Niruny i subklad C2a3-F4002 (starklaster). *Russian Journal of Genetic Genealogy*. 2014. Vol.6, no.2. 2015. Vol.7, no.1, pp.1-9. (in Russian)
- Savelev P. *Bukhara v 1835 godu: S prisoyedineniem izvestii obo vskh evropeiskikh puteshestvennikakh, poseshchavshikh etot gorod do 1835 goda vkluchitel'no*. P. Savelyev. St. Petersburg: N. Grecha Printing House. 1836. 26 p. (in Russian)
- Tokayev K. *Toqaevtyñ törtinshi Ulttyq quryltai otýrysyndagy sóilegen sózi, 14 naýryz 2025*. Accessed via: <https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtyyn-ulttyk-kuryltaydyn-tortinshi-otyrysynda-soylegen-sozi-14242> (in Kazakh)
- Ushnitskii V. *Srednevekovye narody Tsentral'noi Azii* (voprosy proiskhozhdeniia i etnicheskoï istorii tiurko-mongol'skikh plemen). Kazan: Publishing house "Fen" of the Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan. 2009. 116 p. (in Russian)

Fazlallah ibn Ruzbikhan Isfahani Mikhman-name-yi Bukhara (Zapiski bukharskogo gostia). Translated by R. P. Dzhaliylova. Moscow: Nauka Publ. 1976. 526 p. (in Russian)

Information about authors

Gulmira K. Assanova – candidate of Historical Sciences (PhD), Astana International University, 8 Kabanbay Batyr Ave., 020000, Astana, Kazakhstan, <https://orcid.org/0009-0008-5404-8313>, agk569@mail.ru
Jabai N. Kaliev – candidate of Pedagogical Sciences, Kazakstan-Belarus Center for scientific and technical cooperation, Kanysh Satbayev 2 Str., 010000 Astana, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-7469-0396>, kaliev_zhabai@mail.ru

Авторлар туралы мәліметтер

Гульмира Кабыланкызы Асанова – тарих ғылымдарының кандидаты (PhD), Астана Халықаралық университеті, Қабанбай батыр даңғылы, 8, 020000, Астана, Қазақстан, <https://orcid.org/0009-0008-5404-8313>, agk569@mail.ru
Джабай Нұрмақұлы Қалиев – педагогика ғылымдарының кандидаты, Қазақстан-Беларусь ғылыми-техникалық ынтымақтастық орталығы, Қаныш Сәтбаев көшесі, 2, 010000, Астана, Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0002-7469-0396>, kaliev_zhabai@mail.ru

Сведения об авторах

Гульмира Кабыланкызы Асанова – кандидат исторических наук (PhD), Международный университет Астана, пр. Кabanбай батыра, 8, 020000, Астана, Казахстан, <https://orcid.org/0009-0008-5404-8313>, agk569@mail.ru
Джабай Нурмакович Калиев – кандидат педагогических наук, Казахстанско-Белорусский центр научно-технического сотрудничества, ул. К. Сатпаева, 2, 010000 Астана, Казахстан, <https://orcid.org/0000-0002-7469-0396>, kaliev_zhabai@mail.ru

Authors' Contributions

The sequence of names of the authors involved in the study was determined depending on their contribution to the writing of the article. Asanova G.K., Candidate of Historical Sciences, PhD, formed the idea of the study, as well as developed the concept of the article and defined the goals and objectives. In addition, she made a significant contribution to the analysis and interpretation of the data obtained, writing the text of the article, results and conclusions, and approving the final version of the article for editing and publication. Kaliev J.N., Candidate of Pedagogical Sciences, participated in collecting the initial data and writing the text of the article. During the writing of the article, he developed the methodology, methods and sources of research, participated in the formation of the scientific basis of the work, as well as in the formulation of the problem, and the systematization of historiography data obtained during the research.

Авторлардың қосқан үлесі

Зерттеуге қатысқан авторлардың есімдерінің тізбегі мақаланың жазылуына қосқан үлесіне қарай анықталған. Асанова Г.К., тарих ғылымдарының кандидаты, PhD, зерттеудің идеясын

қалыптастырды, сондай-ақ мақала концепциясын әзірлеп, мақсаттар мен міндеттерді анықтады. Сонымен қатар, алынған деректерді талдау мен интерпретациялауға, мақаланың мәтінін, нәтиже мен қорытынды жазуда елеулі үлес қосты, оларды өңдеп, жариялауға арналған мақаланың финалдық нұсқасы ретінде бекітті. Қалиев Д.Н., педагогика ғылымдарының кандидаты, бастапқы деректерді жинауда және мақаланың мәтінін жазуда қатысты. Мақала жазу барысында зерттеу әдістемесін, деректер мен тәсілдерін белгілеуге жауапты болды, жұмыстың ғылыми негізін қалыптастыруға үлес қосып, сонымен қатар проблеманы қою, зерттеу барысында алынған тарихнама деректерін жүйелендіруде тең дәрежеде қатысты.

Вклад авторов

Последовательность имен авторов, участвовавших в исследовании, определялась в зависимости от их вклада в написание статьи. Асанова Г.К., кандидат исторических наук, PhD, сформировала идею исследования, а также разработала концепцию статьи и определила цели и задачи. Кроме того, внесла значительный вклад в анализ и интерпретацию полученных данных, написание текста статьи, результатов и выводов, утверждение финальной версии статьи для редактирования и публикации. Калиев Д.Н., кандидат педагогических наук, участвовал в сборе исходных данных и написании текста статьи. В ходе написания статьи он разрабатывал методологию, методы и источники исследования, участвовал в формировании научной основы работы, а также в постановке проблемы, систематизации данных историографии, полученных в ходе исследования.

Мүдделер қақтығысы туралы ақпаратты ашу. Автор мүдделер қақтығысының жоқтығын мәлімдейді. / **Раскрытие информации о конфликте интересов.** Авторы заявляют об отсутствии конфликта интересов. / **Disclosure of conflict-of-interest information.** The author claims no conflict of interest.

Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article.

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 26.06.2025

Рецензенттер мақұлдаған / Одобрена рецензентами / Approved by reviewers: 11.09.2025

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 30.10.2025